

ЗНАК¹

ЦВЕТАН ТОДОРОВ

ЗНАКЪТ

Знакът е основно понятие за всички науки за езика, но именно поради тази своя значимост е едно от най-трудните за дефиниране. Тази трудност се увеличава поради факта, че в съвременните теории за знака се правят опити да се държи сметка не само за лингвистичните същности, а и за невербалните знаци.

При един по-внимателен преглед класическите дефиниции за знака често се проявяват или като тавтологични, или като неспособни да уловят понятието в неговата собствена специфичност. Налага се мнението, че всички знаци водят по необходимост към едно отношение („relation“) между две „relata“, но при простото отъждествяване на сигнификацията с отношението не може да се постигне по-нататъшно разграничение между два, при това твърде различни, плана. От една страна, знакът „майка“ е по необходимост свързан със знака „дете“, от друга — това, което „майка“ описва е *майка*, а не *дете*. В една от първите теории за знака Августин Блажени предлага: „Знакът е нещо, което извиква в мисълта някакво друго нещо (извън пространството, въведено от смислите).“ Но „предизвиква“ (или „извиква“) е категория едновременно твърде тясна и твърде широка: от една страна, се смята, че смисълът съществува извън знака (за да може да бъде извикан), а от друга — че извикването на едно нещо чрез друго се ситуира винаги върху същия план. И така сирената може да означава началото на бомбардировки и да напомня войната, ужаса на население и т. н. Казваме ли, че знакът е нещо, което заема мястото на друго нещо или го замества? Това би било едно твърде особено заместване, което всъщност е невъзможно нито в един, нито в друг смисъл: нито „смисълът“, нито „референтът“ в качеството им на такива не биха могли да се впишат във вътрешността на едно изречение на мястото на „дума“. Суифт, след като е предположил, че човек носи със себе си нещата, за които иска да говори (тъй като думите са само заместители), е стигнал до това заключение: „Ако дейностите на един човек са важни и различни по вид, той съответно е длъжен да носи по-голям пакет на гърба си“ — при риска да бъде премазан под тяхната тежест.

Следователно ще дефинираме знака като същност, която 1) може да стане забележима и 2) за определена група от потребители маркира една липса в него самия. Частта на знака, която може да стане забележима, според Сосюр

¹ Преводът е направен по: Todorov, Tz. Signe. — In: Ducrot, O., Tz. Todorov. Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris, 1972, 131—139.

се нарича *означаващо*, отсъстващата част — *означено*, а отношението, което те поддържат помежду си — *значение*. Да изясним един по един елементите на тази дефиниция.

Един знак съществува, разбира се, без да бъде забелязан; да помислим за всички думи от френския език в определен момент от време. Те нямат никакво забележимо съществуване. При все това тази перцепция е възможна. К. Бърк например предлага да се инверсира редът на означаването, а нещата да се определят като знаци на думите (на идеите). Но тази пареплатоновска концепция предполага винаги, че означаващото може да стане перцептивно. Това свойство не се оспорва и от съществуването на фонемата „зад“ звуците или на графемата „зад“ буквите.

Знакът е винаги институционален. В този смисъл той съществува само за една ограничена група от негови потребители. Тази група може да се сведе до един-единствен човек (както взела, който правя на носната си кърпа). Но извън едно общество, колкото и редуцирано да е то, знаците не съществуват. Не е точно да се каже, че пушекът е „естественият“ знак на огъня; той е негово следствие или една от неговите части. Само една общност от потребители може да го утвърди като знак.

Най-спорната точка от теорията засяга природата на означеното. Тук то се определя като липса, като отсъствие във възприемаемия обект, който по този начин става означаващо. Това отсъствие е еквивалентно, следователно на не-забележимата част; който казва знак, трябва да приеме съществуването на една основна разлика между означаващо и означено, между забележимо и не-забележимо, между присъствие и отсъствие. Означеното, тавтологично казано, не съществува извън своето отношение с означаващото — нито преди, нито след, нито изобщо; това е същият жест, който създава означаващото и означеното, понятия, които не могат да се мислят едно без друго. Означаващо без означено е просто един обект, то *е*, но не *означава*. Означено без означаващо е непроизносимото, немислимото, дори несъществуващото. Отношението на сигнификация е в известен смисъл противоположно на себеидентичността; знакът е едновременно проявление и липса — т. е. оригинално двоен.

Трябва да се определят и два допълнителни за всяко означено аспекта. Първият, до известна степен *вертикален*, се разкрива в необходимото отношение, което означеното поддържа с означаващото; това отношение маркира мястото на означеното, но не ни позволява да го идентифицираме позитивно — то е това, което липсва на означаващото. Вторият аспект, който би могъл да бъде представен като *хоризонтален*, засяга връзката на това означено с всички останали вътре в системата от знаци. Тази детерминираност е „негативна“ (както казва Сосюр, тя го кара „да бъде това, което другите не са“, и би било по-точно да я наричаме „релационна“), но тя се извършва вътре в един континуум, установен от съвкупността от означени и формираща система (природата на този континуум не може да се обясни с думи като „мисъл“, „понятия“, „същност“ и т. н. Това обаче не са пропуснали да направят множество философи и психолози).

По един или друг начин до означеното се стига чрез знака. Именно тук е най-голямата трудност на целия дискурс върху знака. Смисълът не е в някаква субстанция, която би могла да се разглежда независимо от знаците, в които се съдържа. Той съществува само чрез отношенията, в които участва.

ОКОЛО ЗНАКА

Тази „тясна“ дефиниция за знака задължава да се въведат и други понятия, за да бъдат описани сходни и все пак различни отношения, които обикновено се смесват със съществителното за *значение* („signification“) или за *знак* („signe“). По този начин ще можем грижливо да разграничим (както впрочем са направили това почти всички теоретици на знака) значението от референциалната функция (понякога наричана *денотация*). Денотацията се създава не между означаващо и означено, а между знак и референт (или реален обект). Това вече не е звуковата или графичната последователност „ябълка“ („pomme“), която се свързва със смисъла *ябълка*, а думата (: самият знак) ябълка се свързва с реалните ябълки. Трябва да се добави, че отношението на денотация засяга, от една страна, знаците-случаи, а не знаците-типове; и че, от друга страна, то е много по-рядко срещано, отколкото се смята: за нещата се говори по-скоро, когато те отсъстват, отколкото, когато те присъстват. В същото време е трудно да се разбере какъв би бил „референтът“ на по-голяма част от знаците. Пърс и Сосюр настояват върху маргиналната роля на денотацията за дефинирането на знака.

Трябва да се разграничи също така сигнификацията от репрезентацията, която представлява появата на лъжлив образ у потребителя на знаците. Тя зависи от степента на абстракция, която различните пластове на словесния фонд притежават. В плана на частите от дискурса тази градация се извършва, като се започне от собствените имена и се стигне до частиците, съюзите и местоименията. В семантичен план също могат да се наблюдават различни степени на абстракция. Фикцията си служи много с репрезентативни свойства на думите и един от нейните идеали за дълго време беше висшата степен на „извикването в мисълта“. Поради това за литературата обикновено се говори с термини като „атмосфера“, „действие“, „събитие“ и т. н.

Тези опозиции вече са формулирани от стоиците, които различават три отношения в перцептивната страна на знака: с „реалното нещо“ (денотация), с „психическия образ“ (репрезентация) и с *dicible*² (сигнификация). Фактически *денотация* и *репрезентация* са частни случаи на по-общата употреба на знака, което ние ще наречем *символизация*, като по този начин противопоставим знака на символа (Йелмслев говори за съседни феномени под името *конотация*, но този термин обикновено се възприема в по-тесен смисъл). Символизацията е повече или по-малко устойчива асоциация между две единици от едно и също ниво (т. е. две означаващи или две означени). Думата „пламък“ („flamme“) означава *пламък*, но символизира в някои литературни творби *любовта*; изразът „ти си мой приятел“ („t'es mon pote“) означава *ти си мой приятел*, но символизира *фамилярността* и т. н. Отношенията, които се установяват в тези два случая, са достатъчно специфични, за да им бъдат дадени различни имена.

Практическият опит, който ще позволи да се направят разграничения между знак и символ, се състои в разглеждането на два свързани елемента. В

² Характерно за доктрината на стоиците (и най-вече за проведеното в нея разграничение между думи и знаци) е, че когато разглеждат отношението *sēmainon* — *sēmainómenón* — *tygchánon*, подразбират винаги вербално изразяване. В случаите, когато не съществува пряка връзка между antecedenta (предходен член) и konsekventa (следходен) в дадено отношение, те въвеждат термините *lektón* и *sēmeion*. Лектонът е нематериалното, невещественото, той е част от *asótata* (пространство, време, празнота и т. н.). Именно лектонът се характеризира като *dicible* (това, което може да бъде казано) или като *dictum* (това, което е казано). Поради недоизяснения статут на термина в съвременното положение на семиотиката (вж. и: *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* (T. A. Sebeok, Ed.). Tome 2, Mouton de Gruyter, 1986, 936—940), някои автори предпочитат гръцкия термин „лектон“. Тодоров, който по-късно в „*Théories du Symbole*“, Paris, 1977, 10—30, посочва това, също отдава предпочитание на термина „лектон“ (бел. прев.).

знака тези елементи по необходимост са от различен характер; както става вече ясно, в символа те трябва да са хомогенни. Тази опозиция позволява да се изясни проблемът за *произволността* на знака, поставен в лингвистиката от Со-сюр. Отношението между означаващо и означено е по необходимост немоти-вирано: двете имат различен характер и е немислимо графична или звукова последователност да прилича на смисъл. В същото време това отношение е *необходимо* в смисъл, че означеното не може да съществува без означаващо и обратното. Затова пък в символа отношението между „символизиращо“ и „символизирано“ е *не-необходимо* (или „произволно“), тъй като „символизиращото“, а понякога и „символизираното“ (означените *пламък* и *любов*) съществу- ват независимо едно от друго. Именно поради тази причина отношението не може да бъде друго освен *мотивирано*: с други думи, нищо не би могло да го създаде. Тези мотивации обикновено са подредени в две големи групи, извлече- ни от психологическата класификация на асоциациите: сходство и съседство (поякога се казва също *Икона* и *Индекс*, но в по-различен смисъл на термините от този, който им е бил даден от Ч. С. Пърс). Ще добавим, че както при симво- лизацията, това отношение, което се установява между знак и референт, между знак и репрезентация, също може да бъде мотивирано. Съществува прилика между звуците „ку-ку“ („coucou“) и пеенето на птицата (т. е. референтът или слуховата репрезентация) по същия начин, по който съществува прилика и между значенията *пламък* и *любов*. Не може обаче да има мотивация между звуците „ку-ку“ и смисъла ку-ку, между думата „пламък“ и смисъла пламък. Усвоява- нето на сигнификацията не се основава следователно върху асоциации по сход- ство, участие и т. н.: подобни отношения не могат да съществуват между озна- чаващи и означени. Трябва да се отбележи, че вербалната комуникация се съ- стои в употребата на символи, а в още по-голяма степен и в употребата на знаци.

И накрая трябва да разграничим знака от няколкото му близки съседни. Американските лингвисти от школата на Блумфийлд са имали склонност да свеждат знака до *сигнал*. Сигналят провокира определена *реакция*, но не пред- полага никаква връзка със сигнификацията. Комуникацията на животните се свежда обикновено до сигнали; в човешкия език като сигнал може да функ- ционира императивната форма: възможно е обаче изречението „Затворете вратата!“ да бъде разбрано и без да бъде извършено посоченото действие, т. е. действа знакът, а не сигналят.

Още едно разграничение, чиято утилитарност изглежда проблематична, е това между знак и *симптом*, или *естествен знак*. Симптомът е в действителност знак, който е съставна част от референта: например треската е симптом на болестта. В действителност описаното тук отношение не е от типа означава- що — означено (болестта като реален факт, не е значение, ако говорим по съще- ство), а от типа знак — референт (или репрезентация). Нещо повече, изглежда дори, че тези „естествени“ (и следователно универсални) знаци са много по- малко, отколкото ни се струва: не се кашля по един и същ начин във Франция и Нова Зеландия. Знакът е винаги конвенционален.

ВЕРБАЛЕН И НЕ-ВЕРБАЛЕН ЗНАК

Дефиниран по този начин, знакът не е непременно езиков. Знамето, свастиката, жестът, пъгните табели са също знаци. Спецификата на вербалния език (lan- gage) трябва да се търси на друго място.

Първо, този език се характеризира със своя *систематичен* аспект. Не мо- жем да говорим за език, ако разполагаме само с един изолиран знак. Вярно е, че самото съществуване на изолиран знак е повече от проблематично: от

една страна, знакът се противопоставя по необходимост на своето отсъствие, а от друга страна, ние го поставяме винаги в отношение (дори ако това не става по определящ начин) с други аналогични знаци: свастиката със звездата, едно знаме с друго и т. н. Все пак под език обикновено се разбира комплексна система.

Второ, вербалният език предполага съществуването на сигнификация в дефинирания по-горе тесен смисъл. Това следователно е една твърде неясна аналогия, която ни позволява да говорим за „език“ в значението на друга символна система.

Трето, вербалният език е единственият, който включва определени специфични свойства, а именно: а) той може да се използва за изговаряне на самите думи, които го изграждат, а също и за изговаряне на други системи от знаци; б) може да се използва за продуциране на изречения, които отхвърлят както денотацията, така и репрезентацията: например лъжите, перифразите, повторението на предходни изречения; в) думите могат да се използват в значение, което не е известно предварително на езиковата общност и може да се разбере благодарение на контекста (такава е например употребата на оригинални метафори). Ако наречем *вторичност* това, което позволява на вербалния език да побере в себе си всички тези функции, то можем да кажем, че вторичността е негова определяща черта.

Вторичността изглежда присъща на вербалния човешки език като качествена разлика, която го отделя от всички други аналогични системи. Когато са изпълнени само първите две условия, може да се говори за *система от знаци*, а не за език. Когато е изпълнено само първото, може да се говори за *код* (само ако въпросната система е аналогична на езиковата система); тук думата „код“ означава *система от принуди*. Така например музиката е код: всички елементи на една композиция (височина, интензивност, тембри и др.) са в отношение помежду си. Те обаче не означават нищо и не притежават качеството на вторичност. Болшинството сигнификативни системи, които ни заобикалят, са смесени, т. е. те са едновременно кодове, системи от знаци и символни системи. Нито една от тях обаче не притежава всичките три свойства на езика. Що се отнася до литературата, то тя илюстрира налагането на един втори код върху езика (например формалните принуди на поезията или на повествованието). В същото време думите в литературата се използват (особено при тропите) по-скоро като символи, отколкото като знаци.

Всъщност чрез своята принадлежност към една система знакът придобива измерения, които не могат да се наблюдават, ако той се разглежда изолирано. От една страна, знакът влиза в парадигматични отношения с други знаци и може да се констатира, че два знака са идентични или различни, че единият включва или изключва другия, че единият съдържа в себе си или предполага другия и т. н. Следователно трябва да се каже, че словесният фонд на един език е организиран и че знаците на този език се дефинират в отношение помежду си. Пърс нарича това свойство на вербалните знаци с термина *интерпретант*, или „двойно познание“. Тези парадигматични отношения, които позволяват интерпретацията, са част от онова, което Сосюр нарича „стойност“ („*valeur*“), а Йелмслев — „*форма на съдържанието*“ („*forme du contenu*“). Този аспект на знака можем да наречем (както го нарича Бенвенист) *интерпретиране* (*interpretance*). Отдавна е забелязано също, че съществува значителна разлика между знака сам по себе си и индивидуалната му употреба. Поради това Пърс противопоставят знака-тип на знака-случай. Общият брой от думи в един текст ни дава броя от знаци-случаи, а общият брой от различни думи ни дава броя на знаците-типове.

Накрая, влизайки в състава на *изречение*, знакът-случай претърпява вътреш-

ни изменения: той може да се комбинира с определени знаци, а не с други и нещо повече — тези комбинации са от различен характер. Този аспект на знака, който му позволява да влиза в дискурса и да се комбинира с други знаци, може да се нарече *означаване* (significance).

Бенвенист отбелязва, че вербалният език е единственият, който притежава тези два аспекта едновременно. Определящите елементи и на други кодове също притежават означаване (по подобие): например музикалните тонове се комбинират в съответствие с дадени точни правила — но те не образуват парадигми. Обратно, определящите елементи на знаковите системи, които са различни от вербалния език, влизат в отношение на интерпретиране, но не и на означаване: червеното и зеленото на светофара се сменят, без в действителност да се комбинират. Това е още една специфична черта на човешкия вербален език.

Превод от френски: Гергана Дачева

ОБЩИ БЕЛЕЖКИ КЪМ „СЕМИОТИКА“ И „ЗНАК“:

- Peirce, Ch. S. Collected Papers. Cambridge, 1932 et s.
Peirce, Ch. S. Deux lettres à Lady Welby sur la phanéroscopie et la sémiologie. — Revue de métaphysique et de morale, 1961, No. 4, 398—423.
De Saussure, F. Cours de linguistique générale. Paris, 1916.
Cassirer, E. Philosophie der symbolischen Formen, 3 Vol., Berlin, 1923 et s.
Cassirer, E. An Essay on Man. New Haven, 1944.
Cassirer, E. Le langage et la construction du monde des objets. — Essais sur le langage. Paris, 1969.
Morris, Ch. W. Foundations of the Theory of Signs. Chicago, 1939.
Morris, Ch. W. Signs, Language, and Behavior. New York, 1946.
Buysse, E. Les Langages et le discours. Bruxelles, 1943; Sémiotique et art: J. M u k a-
ř o v s k ý, „Sémiologie et littérature“. — Poétique, 1970, No. 3.
Langer, S. Feeling and Form. Londres, 1953.
Benveniste, E. La sémiologie de la langue. — Semiotica, 1969, Vol. I—2; 1—12, 127—135.